

УДК 81'272'373.2-112(477)

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ УКРАЇНИ ЯК ВЗАЄМОДІЯ МОВИ ТА ІДЕОЛОГІЇ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

Галина Мацюк

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
h_matsyuk@yahoo.com*

Стаття присвячена дослідженню взаємодії *мовний знак – ідеологічний зміст*, яка реалізується в системі одиниць лінгвістичного ландшафту. Розкрито їхню символічну функцію, юридичні механізми впровадження та способи добору нових назв для заміни одиниць, що були маркерами радянської ідеології. Застосований лінгвосоціополітичний підхід дозволив отримати відомості про політичних акторів, які брали участь у формуванні писемного простору населених пунктів, та дійти висновку про семантику тієї частини знаків лінгвістичного ландшафту, що пов'язані із державною (до 1991 р.) та державотворчою (з 1991 р.) ідеологіями.

Ключові слова: лінгвістичний ландшафт, символічна функція мовного знака, політичні актори, законодавство, державна ідеологія, ідеологія державотворення.

Лінгвістичний ландшафт, або писемний простір населених пунктів, включає назви населених пунктів, вулиць, площ, скверів, мову оголошень та реклами, написи на будинках чи вивісках і под. [1]. Сьогодні вивчення лінгвістичного ландшафту (далі ЛЛ) – це одна із соціолінгвістичних проблем, яка вже стала об'єктом міждисциплінарного аналізу, її вивчають політологи, географи, соціологи, історики. Традиційно подібними питаннями займаються й ономасти, які досліджують урбанонімікон різних міст України [2; 3; 4; 5]. У соціолінгвістиці лінгвістичний ландшафт постає як динамічне явище в діяхрононому контексті з урахуванням мовних змін і мовного конфлікту, мовної політики та багатомовної практики [6, 7, 8]. Поза увагою залишилися не тільки аналіз політичного та законодавчого підґрунтя процесів перейменування, але й розкриття стратегічного значення заміни радянського лінгвістичного ландшафту (як одного із питань національної безпеки, сучасної державної політики національної пам'яті [9; 10]) та виявлення природи візуалізації нових цінностей за допомогою знаків сучасного ЛЛ.

Обґрунтування символічної функції знаків ЛЛ [1] дає підставу для вивчення взаємодії *мовний знак – ідеологічний зміст* в писемному просторі населених пунктів України в часи СРСР та після здобуття незалежності в 1991 р. Аналіз саме цього аспекту сприяє розвитку теорії політичної та соціальної ономастики, теорії соціолінгвістики й розширює предметну сферу вивчення питань лінгвістичного ландшафту в аспекті такого нового напрямку, як геосеміотика.

Для дослідження кореляції *мовний знак – ідеологічний зміст* використано положення теорії лінгвістичного ландшафту про функції назв в семантичному просторі населених пунктів [11; 12; 13]; теорії взаємодії мови та ідентичності в соціокультурному контексті [14; 15; 16], теорії політичної ідеології про транзит України від тоталітаризму до

розбудови демократичних засад співіснування та ринкових відносин [17] та ідеї ономастики про особливості творення топонімів, урбанонімів та ін. одиниць на позначення простору [18]. Дискурс-аналіз, порівняльний та івент-аналіз, біографічний метод застосовано до знаків, які використовувалися для перейменування громадського простору міст України в період СРСР і в роки незалежності (1991–2017 рр.). Ілюстративним матеріалом послужили назви населених пунктів, вулиць, провулків, площ, районів та ін., зібрані із паперових та електронних носіїв (приблизно 19 тис. одиниць).

Мета статті – проаналізувати ті маловідомі в громадському просторі радянської та незалежної України аспекти процесів перейменування, які проллють світло на зв'язок мови та ідеології, а завдання: 1) розкрити символічну функцію лінгвістичного ландшафту як засобу конструювання радянської ідеології; 2) пояснити юридичні механізми формування лінгвістичного ландшафту до і після 1991 р.; 3) дослідити способи добору нових назв для заміни топонімів із радянською семантикою після прийняття у Верховній Раді законів про декомунізацію 2015 р.; 4) з'ясувати, яку ідеологію відображає взаємодія мовний знак–ідеологічний зміст до і після 1991 р.

1. Символічна функція знаків лінгвістичного ландшафту і конструювання радянської ідеології

Ідеологія – це система політичних, правових, етичних, художніх, культурних, релігійних, філософських поглядів, які входять до складу суспільної свідомості. Їхня роль в тому, щоб зберегти відданість певному набору ідеалів або щоб запропонувати зміни в суспільстві. Так ідеологія стає носієм певних цінностей [19: 267–266; 21: 137–138].

Оскільки знаки лінгвістичного ландшафту реалізують не тільки інформаційну, а й символічну функцію [1], то за допомогою своєї форми і закріпленого за нею символічного змісту вони можуть виступати в ролі надійного ресурсу влади.

Зібраний матеріал виявляє, що дорадянські знаки ЛЛ на українській території, як правило, передавали індивідуальний характер та ідентифікували місцезнаходження об'єктів номінації і зрідка реалізували ідеологічний зміст (як, приміром, найменування в честь членів царської сім'ї). Однак вже з перших років радянська влада почала активно впроваджувати в громадський простір новий ідеологічний наратив. Наприклад, у Харкові в 1919 р. з'явилися перші радянські назви з ідеологічним змістом: вулиця *Карла Лібкнехта*, в честь німецького й міжнародного діяча робітничого руху, одного із засновників Комуністичної партії Німеччини (замість *Сумської*) і *площа Рози Люксембург*, в честь німецької діячки робітничого руху, однієї із засновниць компартії Німеччини (замість *Миколаївської*). Подібну практику впровадження нових знаків ЛЛ влада почала реалізувати в кожному місті. Маркований ідеологічний простір мав за завдання візуалізувати ідеологічні цінності більшовиків.

Після II Світової війни в УРСР відбулася масова заміна історичних назв, пов'язаних із проживанням німців, кримських татар і поляків. Замість національномаркованих назв по всій країні з'явилися нові *Іванівки*, *Михайлівки*, *Йосипівки*, *Петрівки* та ін., які знебарвлювали індивідуальний характер місцевості. Шляхетсько-дворянські чи царські назви, а також назви, пов'язані із релігією, теж були замінені як невідповідні радянській ідеології: *Великі і Малі фільварки* (Львівщина) на *Пригородок великий і малий*, *Султанівка* (Південь) на *Южне*, *Янголи* (Херсонщина) на *Передове* і под.

Радянський ЛЛ втрачав свою інформативну функцію і ставав уніфікованим. Комуністичну символіку передавали однакові назви населених пункти: *Першотравневе* (у 42 місцях), *Ленінське* (28), *Радянське* (23), *Ульянівка* (17) та ін. ЛЛ сіл і міст мав спільні тематичні групи одиниць на позначення внутрішніх міських об'єктів: пов'язані

із жовтневим переворотом і утвердженням влади більшовиків (*Ленін, Артем, Будьонний, Ворошилов*); із реаліями радянського режиму (*Піонерська, Комсомольська, Парти́йна*) та новими святами (*23 лютого, Перше травня*); із канонізованими радянською пропагандою ідеологами революційного руху (*Герцен, Добролюбов, Чернишевський*); із іноземними революціонерами і діячами світового комунізму (*Бабель, Димитров, Карл Лібхнег, Роза Люксембург, Енгельс, Маркс*). Лінгвістичною універсалиєю в радянському ЛЛ була і тематична група “Творці комуністичної ідеології” та похідні від них: *Ленін, Маркс, Енгельс* та ін. Як правило, подібні назви формували центральний громадський простір кожного міста.

Знаки радянського ЛЛ не мали свого конкретного відправника, мовця; у ролі єдиного актора політичної комунікації виступала радянська влада; це були деконтекстуалізовані одиниці top-down, що нав’язувалися “згори” від влади до населення; вони не були прив’язані до ознак місця і завжди мали одну і ту ж форму і той же зміст у різних населених пунктах СРСР. Подібні практики ідеологізації радянського ландшафту виразно збіднювали символічний простір українських населених пунктів.

2. Юридичні механізми формування лінгвістичного ландшафту до і після 1991 р.

Зміна громадського простору населених пунктів в СРСР відбувалася з перших років радянської влади, однак на законодавчому рівні вказівки про знаки та перейменування топонімічних об’єктів почали з’являтися з 1957 р. Один із перших документів, Указ Президіуму Верховної Ради СРСР [21], визначив порядок присвоєння імен державних та суспільних діячів краям, областям, районам, а також містам та іншим населеним пунктам, підприємствам, колгоспам, установам та організаціям. Указ вперше забороняв називати об’єкти іменами осіб ще за їхнього життя. У 1968 р. вже в Україні вийшов документ, який повторив приписи попереднього указу, це указ Президії ВР УРСР “Про порядок присвоєння імен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР” [22].

За Конституцією УРСР 1978р., за найменування відповідали органи місцевого самоврядування [23]. У Законі УРСР від 25 грудня 1979 р. “Про міську, районну Раду народних депутатів Української РСР” стаття 20 закріпила за цими органами повноваження щодо найменування та перейменування проспектів, вулиць, провулків, площ та встановлення нумерації будинків [24]. В указі Президії Верховної ради Української РСР від 12 березня 1981 р. “Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР” за найменування і перейменування урбанонімів і присвоєння їм імен державних і громадських діячів відповідали вже виконавчі комітети Рад народних депутатів [25].

До процесу перейменувань мають стосунок і Закони незалежної України: а) Закон України “Про географічні назви” від 31 травня 2005 року № 2604-IV; б) Закон України “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні” від 28 листопада 2006 року № 376-V; в) Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року по кримінальній справі № 1-33/2010, порушеній Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України; г) Закон України “Про присвоєння юридичним особам та об’єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій” від 24 травня 2012 року № 4865-VI; є) постанова Кабінету Міністрів України від 24 жовтня 2012 року № 989 “Про затвердження порядку проведення громадського обговорення під час розгляду питань про присвоєння юридичним особам та об’єктам права власності,

які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій”.

У незалежній державі першими позбулися знаків лінгвістичного ландшафту, що символізували тоталітарний комуністичний режим, населені пункти західних областей, зокрема Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Волинської, оскільки там за місцеву владу були представники антикомуністичного демократичного табору. На інших територіях перейменування здійснювалися повільніше. За 2007–2010 рр. громадський простір позбувся лише частини назв, пов'язаних із комуністичною ідеологією. З 2010р. процес зупинився через гуманітарну політику нового президента В. Януковича, скеровану на реабілітацію радянського минулого. Наприклад, на період 2012 року найпопулярнішою вулицею, на якій знаходилися органи влади незалежної держави, все ще була вулиця Леніна, як про це свідчить урбанонімікон Вінницької, Кіровоградської та інших областей.

Хоча період радянської тоталітарної держави закінчився, населення незалежної країни продовжувало жити в символічному просторі СРСР. Радянських назв було 52,2%, нейтральних – 45,4%, а пов'язаних із незалежністю всього 2,4% [26].

У період Революції Гідності 2013–2014 рр. процес дерадянізації лінгвістичного ландшафту розпочався стихійно. Але після анексії Криму в 2014 р. та з початком російської агресії на Донбасі топоніміка перестала бути питанням просто гуманітарної політики. Сьогодні в умовах гібридної війни проти України – це один із інструментів національної безпеки держави, про що свідчить Указ Президента України “Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку використання і захисту державних символів України” від 23 серпня 2014 року № 667/2014, документ містить “заборону використання символіки тоталітарних та інших недемократичних режимів, самопроголошених квазідержавних утворень, терористичних, сепаратистських організацій чи груп” [27: 9]. У квітні 2015 р. Верховна Рада проголосувала за чотири закони про декомунізацію: а) Закон України від 09.04.2015 р. №317-VIII “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”; б) Закон України від 09.04.2015 р. №316-VIII “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”; в) Закон України від 09.04.2015 р. № 315-VIII “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років”; г) Закон України від 09.04. 2015 року №314-VIII “Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті”. Стратегічна мета законів – забезпечити демократизацію українського суспільства і подолати наслідки тоталітаризму. Складовою цього процесу стало перейменування вулиць, площ і скверів населених пунктів та ліквідація інших символів радянської ідеології.

У комунікації *влада–суспільство* щодо перейменувань у громадському просторі держави взяли участь різні політичні актори: а) Український інститут національної пам'яті як центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу (діяльність інституту спрямовує та координує Кабінет Міністрів України через Міністра культури); б) політичні опоненти – члени колишньої “Комуністичної партії” та “Партії регіонів”; в) органи місцевого самоврядування; г) міські топонімічні комісії з представників громадськості (історики, мовознавці, архітектори, скульптори та місцеві депутати); д) громадські організації; ж) громади меншин, які проживали в населеному пункті і вносили свої пропозиції; з) окремі громадяни. Організатори громадського обговорення перейменувань самостійно визначали форми його проведення: конференція, форум, громадські слухання, засідання за круглим столом, збори, зустрічі, теле- або радіодебати, Інтернет-конференція, електронна консультація.

Хочу підкреслити, що засудження ідеології комунізму на законодавчому рівні в різних країнах Європи і в деяких пострадянських державах відбулося в 1991–2010 рр., як-от у Польщі, Чехії, Словаччині, Литві, Латвії, Естонії, Грузії. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи №1481 від 26 січня 2006 р. теж засудила злочини комуністичних тоталітарних режимів. Резолюція ПАРЕ №1652 від 29 січня 2009 р. наголошувала на тому, що “Європа повинна беззаперечно відкидати та засуджувати всі форми диктаторських режимів, таких як націонал-соціалізм, фашизм та тоталітарний комунізм. А вирішувати долю пам’ятників, присвяченим діячам комуністичного тоталітарного режиму, Парламентська асамблея Ради Європи визнала суверенним правом держави” [28].

3. Нові назви для заміни знаків лінгвістичного ландшафту із радянською семантикою

Оскільки деконструювання радянського символічного простору населених пунктів у 2105 р. було визнано завданням сучасної державної політики, Інститут національної пам’яті систематизував назви для перейменування: 941 населений пункт, 84 міста і містечка, решта – села, селища, вулиці. До грудня 2016 р. відбулася зміна знаків ЛЛ у Вінницькій – 4882, Волинській – 591, Дніпропетровській – 4122, Донецькій – 2904, Житомирській – 2999, Закарпатській – 501, Запорізькій – 1937, Івано-Франківській – 76, Миколаївській – 1528, Одеській – 2244, Полтавській – 3815, Рівненській – 435, Сумській – 2776, Тернопільській – 98, Харківській – 4116, Херсонській – 1628, Хмельницькій – 1984, Черкаській – 3646, Чернівецькій – 635, Чернігівській – 2623 областях. Разом – 51493 одиниць [29].

Як добиралися знаки на заміну до одиниць з радянським символічним змістом? Насамперед, громади повертали свої історичні назви. За інформацією вищезгаданого інституту, з повернутих трьохсот історичних назв близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв тощо. Ще 5 населених пунктів перейменовано на честь їхніх уродженців, тих військовослужбовців, які загинули під час російсько-української війни на Донбасі.

Так, село *Сусваль* Володимир-Волинського району Волинської області (колишне *Жовтневе*) назване на честь солдата 51-ї механізованої бригади П. Сусваля, який помер 2 вересня 2014 р. внаслідок поранення, отриманого в бою за Савур-Могили. Селище міського типу *Токарівка* Веселинівського району Миколаївської області (колишне *Кудрявцівка*) отримало назву на честь солдата 28-ї окремої механізованої бригади В. Токаря, який загинув 10 листопада 2014 р. в бою з диверсійно-розвідувальною групою терористів. Село *Максимівка* Синельниківського району Дніпропетровської області (колишне *Октябрське*) назване на честь старшого солдата 93-ї окремої механізованої бригади М. Єфімчука, який загинув 20 квітня 2015 р. під час мінометного обстрілу. Село *Ільїне* Чернігівського району Запорізької області (колишне *Панфілівка*) отримало назву на честь сержанта 93 окремої механізованої бригади В. Ільїна, який загинув 29 серпня 2014 р. в боях під Іловайськом. Село *Добропасове* Покровського району Дніпропетровської області (колишне *Червоний Лиман*) назване на честь старшого солдата 25-ї окремої повітрянодесантної бригади С. Добропаса, загиблого 14 червня 2014 р. в літаку Іл-76, збитому при заході на посадку в аеропорту Луганська.

Загалом знаками для перейменування послужили: дорадянські історичні назви населених пунктів або вулиць: *Бахмут* (був *Артемівськ*), *Торецьк* (*Дзержинськ*); одиниці з нейтральною семантикою: *Студентська* (*Крупської*), *Привокзальна* (*Кірова*), *Вишнева* (*3-ї п’ятирічки*), назви, які закріплюють нові ознаки незалежної держави (*Соборна*,

Незалежність), а також увічнюють пам'ять про загиблих на Майдані, під час Революції Гідності і в російсько-українській війні.

Зміна радянського лінгвістичного ландшафту 2015–2016 рр. – це один із засобів символічного конструювання національної ідентичності через вербалізацію нових цінностей.

Наприклад, місто *Артемівськ* і *вулиця Артема* – це назви, похідні від партійного псевдоніма *Артем*. Більшовик товариш Артем (Сергєєв) – російський радянський партійний і військовий діяч (1883–1921 рр.), організатор Донецько-Криворізької радянської республіки (лютий–березень 1918 р.) у складі РФ. Керував придушенням опору проти більшовицьких загонів в Україні і військовою боротьбою за встановлення радянської влади в Україні. Працював на різних керівних партійних посадах в Україні та Росії. Близький друг Сталіна. У 1924 р. дорадянську назву міста *Бахмут* замінили на *Артемівськ*, у 2016 р. місто повернуло свою історичну назву *Бахмут*. Вулицю *Артема* в різних містах Центру, Сходу і Півдня України в 2015–2016 рр. також перейменували. Нові назви привносять нові символічні змісти: миру (вул. *Миру*), характеризують довкілля (*Вербний провулок*), актуалізують пам'ять про митців, які народилися в місті (*Куїнджі*), пов'язані із українськими сім'ями, які зробили внесок у розвиток української культури, промисловості, банківської справи (вулиця *Алчевських*), які навчалися і досягнули великого успіху в певній діяльності (*Ілька Борщак*), про борців за Україну (*Січових Стрільців*). Подібні одиниці актуалізують нові наративи в символічному просторі населених пунктів.

Наратив “*талановиті земляки*”: а) Архип *Куїнджі* (1842–1910 рр.). Народився в Маріуполі, український художник та педагог, за походженням грек, навчався у Петербурзі в Академії художеств. Автор картин, які розкривали красу української природи: “Степ” (дві картини, 1875), “Чумацький шлях у Маріуполі” (1875), “Українська ніч” (1876), “Вечір на Україні” (1878), “Березовий гай” (1879), “Місячна ніч на Дніпрі” (1880), “Дніпро вранці” (1881) та ін. Через його клас пройшло багато учнів, серед яких і відомий М. Реріх; б) *Ілька Борщак* (1892–1959 рр.). Уродженець Миколаївщини, навчався в гімназії у Херсоні. Український історик, публіцист і літературознавець, займався історією дипломатії, суспільно політичних рухів різних періодів України в контексті її зв'язків з Європою, засновник кафедри україністики в Парижі. Видав перший підручник української мови у Франції. Директор Архіву української еміграції у Франції, видавець наукового журналу “Україна” (1943–1953 рр.). Завдяки І. Борщаків в Парижі в 1947 р. опубліковано “Кобзар” Т. Г. Шевченка. Цей автор близько 400 наукових та публіцистичних праць українською і французькою мовами досліджував проблематику в українсько-французькому контекстах: козаччина XVII століття, Мазепа і мазепинці, епоха Наполеона, суспільно-політичний рух у Східній Україні, історія української дипломатії, культури.

Наратив “*українці-новатори, громадські діячі*”: *Алчевські*. Чоловік-Олексій Алчевський (1835–1901 рр.), підприємець, промисловець, банкір (засновник різних видів банків, серед яких і перший акціонерний іпотечний банк в Харкові), ініціатор будівництва металургійних заводів, громадський діяч: очолював Харківську “Громаду”, на власні кошти будував церкви, школи, лікарні. Оплатив створення першого в світі пам'ятника Шевченкові (Харків, 1899). Дружина – Христина Алчевська (1841–1920 рр.), педагог, основоположник методики навчання грамоти для дорослих. Засновниця першої недільної школи для жінок у Харкові. За 40 років її існування стали грамотними 20 тис. жінок з бідних прошарків.

Наратив “*борці за незалежність України*”: *Січові Стрільці*. Назва військових підрозділів Армії УНР. УНР – українська держава, яка існувала в 1917–1920 рр. на

території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві, 22 січня після українсько-радянської війни держава проголосила свою незалежність. Армію УНР було створено на основі демобілізованих частин російської армії, українізованих частин австро-угорської армії, військовополонених українців з Німеччини та Австро-Угорщини, колишніх військовополонених та галичан та загонів добровольців. У 1924 р армія припинила своє існування як організована збройна сила, вояки стали політичними емігрантами. Україна не змогла відкритим військовим шляхом здобути свою незалежність у ході національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. Як зазначає український історик О. Кульчицький, у 1922 р. майже мільйонна армія під командування Л. Троцького була в Україні для встановлення влади більшовиків

Ці та інші перейменування засвідчують, що новий зміст і форма одиниць громадського простору закріплюють нові цінності, пов'язані із конструюванням нової колективної національної ідентичності. Зрозуміло, що повна заміна радянського ЛЛ змогла відбутися тільки після прийняття законів про декомунізацію 2015 р. До них незалежна держава так довго йшла через вплив комуністичної партії в парламенті, відсутність політичної волі представників влади (тема *мова–політична еліта* вимагає окремого аналізу) і неготовність частини суспільства до змін. Найважливішим доказом оновлення семантичного простору України є той факт, що інформаційна та символічна функції нових назв ЛЛ поривають із радянським минулим й апелюють до нових цінностей. Знаки оновленого ЛЛ сприяють формуванню національної ідентичності як індивідуальному і колективному відчуттю належності до певної спільноти, ототожненню з її символами, культурою, історією, територією, державою, політикою, економікою і (обов'язково) людьми, які проживали чи проживають на цій землі (про сутнісні ознаки поняття “національна ідентичність” багато пишуть Л. Нагорна, М. Козловець та ін.). У лінгвістичному ландшафті національну ідентичність підтримують цілі тематичні групи: назви, пов'язані із незалежністю, із новими державними святами, із людьми, які боролися за незалежність у різні періоди історії України і продовжують відстоювати її ідеали тепер.

4. Новий лінгвістичний ландшафт України як маркер руху від державної ідеології до якої ідеології?

Щоб зрозуміти відмінність процесів, які відбувалися в писемному громадському просторі держави до і після 1991 р., потрібно врахувати концепції ідеології.

За однією з них ідеологія постає як форма віровчення, що слугує інструментом обґрунтування та захисту панівних суспільних інтересів і що “свідомо приховує реальний суспільно-політичний стан, неадекватно відображаючи дійсність через суб'єктивно нав'язані апріорно задані цінності та ідеї, далекі від об'єктивних законів розвитку суспільства. Таких поглядів дотримувалися, зокрема М. Вебер, К. Маркс, К. Мангейм та Е. Дюркгейм” [20: 266]. Ідеологічне “викривлення дійсності”, за К. Мангеймом, дає підстави розглядати два типи ідеології: партикулярну й тотальну. Якщо перший різновид ідеології становить собою сукупність уявлень індивідів чи окремих громад щодо їх реального та бажаного суспільного стану, то тотальні ідеології є, як правило, державними, вони формуються й підтримуються під впливом соціально-політичних та культурних умов, що реально склалися в державі [20: 266–267]. У руслі цієї концепції ідеологія марксизму і ленінізму в СРСР постає як державна репресивна ідеологія [30: 75].

Ідеологічні процеси в Україні часів СРСР, відомі як радянізація, відбувалися упродовж недовгої коренізації (українізації) та тривалого періоду русифікації, що супроводжувалася терором як фізичним знищенням наукових та політичних діячів під час чисток, наукової та політичної української еліти під час “боротьби з українським буржуазним націоналізмом”, селянства під час штучного голоду в 1932–1933 рр. Ці

“політичні практики комуністичного режиму з пануванням авторитарно-бюрократичних методів управління державою та суспільством, застосуванням терору та репресій проти населення, ідеологічним контролем над суспільством і особистістю не були однозначно засуджені та подолані” в умовах незалежної України [31: 185].

Потреба створення нових концептів: “розбудова держави”, “побудова громадянського суспільства”, “формування політичної нації” – виникла в 1991 р. в умовах, коли при владі була колишня радянська номенклатура, а пострадянське суспільство в ідеалі мало стати основою для формування української політичної нації. Логіку цього процесу визначав розпад радянських ментальних та інституційних форм [32: 12–35] і водночас пошук та творення нової ціннісної орієнтації суспільства. У такому розумінні ідеологія є за своєю природою ціннісною системою, яку визнає велика кількість людей, бо ця система об’єднує їх у соціальні спільноти саме на засадах ідеологічної прихильності до відповідних гасел, ідей та спонукає до певних політичних дій. Про це переконує український Майдан 2004 року чи Революція Гідності 2013 року. Подібну об’єднавчу роль ідеології відстоювали Т. Парсонс, Ф. Фукуяма, Є. В’ятр, Д. Істон та Д. Белл, автор теорії постіндустріального суспільства, який наголошує на мобілізаційному аспекті ідеології як “переведенні ідей у соціальні дії” [20: 267].

Звідси є підстави вважати, що ідеологія може поставати інструментом соціальної інтеграції, ідентифікації та мобілізації і в українському суспільстві, хоча, за Д. Беллом і Ф. Фукуямою, в сучасному світі ідеологія вже виконала свою функцію. У цій теоретично невизначеній ситуації у працях українських науковців, з одного боку, з’являється теза про деідеологізацію як ознаку демократичного суспільства та як намагання вберегти суспільство від появи ідеології тоталітарного характеру [33: 269], а з другого боку, можна знайти положення про те, що Україна обрала свій варіант власного розвитку, а з ним і цінності як певні ідеологічні орієнтири, вони ще не мають єдиного зонтичного терміна, тому використовують відповідники [33, 34, 35]: *національно-державна ідеологія, загальнонаціональна ідеологія, державницька ідеологія, ідеологія державності, ідеологія державного розвитку, ідеологія державотворення*. Потребу для суспільства цінностей як ідеологічних орієнтирів підтверджують події 2004–2014 рр., особливо російської анексії АР Крим та агресії на Донбасі: “виклик національній безпеці стимулював стрімке зростання національної свідомості, яке почало активно шукати світоглядно-ціннісні підстави своєї ідентифікації та творити її конкретні форми *ad hoc*” [32: 35]. Тому згадані закони про декомунізацію постають як оцінка попереднього радянського етапу і водночас вияв дерадянізації як складного процесу осмислення декомунізації, деленізації, десталінізації, дерусифікації, деколонізації.

Потрібно врахувати, що для консолідації українського суспільства в умовах гібридної війни проти нього важливу роль відіграє взаємодія етнополітичних чинників (забезпечення рівня міжетнічної толерантності, інтеграція національних меншин в українське суспільство, нейтралізація спроб дестабілізувати етнополітичну ситуацію, подолання міжрегіональної відособленості та ін.) з національно-громадянською та регіональною ідентичностями (увага до історичної пам’яті, мовного чинника), з роллю культурної політики, роллю держави у розвитку громадянського суспільства і з декомунізацією як завершенням пострадянського етапу в новітній історії України. Звідси пакет декомунізаційних законів є реальним кроком у подоланні пострадянської інерції на тлі сучасних східнословянських проєктів “повернення в СРСР” [31].

Очевидно, що зміни лінгвістичного ландшафту до і після 1991 р. пов’язані з ідеологією. І якщо формування радянського ландшафту відбувалося в умовах державної (радянської) ідеології, що засуджена через свою тоталітарну природу, то конструювання лінгвістичного ландшафту після 1991 р. і особливо у зв’язку із законами про

декомунізацію відбувається в контексті ідеології державотворення. Саме цей термін найбільш відповідний для пояснення взаємодії мовний знак—ідеологічний зміст в ЛЛ ландшафті після 1991 р.

Висновки

Семантичний простір населених пунктів України за останнє століття став місцем візуалізації ідеології. Практики радянського конструювання ЛЛ збіднили і самі моделі творення знаків ЛЛ, і їхній зміст, надаючи перевагу знакам-маркерам марксистсько-ленінського ідеологічного дискурсу.

Здійснена в умовах незалежної України і з великим запізненням зміна змісту і форми радянських одиниць громадського простору звільняє сучасну людину від конфлікту пам'ятей: пов'язаної з СРСР та національно зорієнтованої, що має різні вияви боротьби проти більшовизму, радянського режиму в післявоєнний час, а сьогодні відстоює незалежність в умовах російської агресії.

Україна перейшла радянський і пострадянський періоди своєї історії. Декомунізація, яка спричинила останні перейменування, ілюструє завершення цих етапів. Заміна радянського лінгвістичного ландшафту постає як виразне підтвердження розриву з державною ідеологією й виявляє не просто закріплення нових цінностей, але й формування нової національної ідентичності з контексту ідеології державотворення. Саме цей термін найбільше відповідає логіці і напрямкам змін, які відбулися в писемному просторі населених пунктів незалежної України.

Отже, кореляція мовний знак—ідеологічний зміст засвідчує про те, що частина одиниць ЛЛ до і після 1991 р. пов'язана із державною та державотворчою ідеологіями, в основі яких лежать різні погляди та різні цінності в розумінні себе і світу.

1. Landry R., Bourhis R.Y. Linguistic Landscape and ethnolinguistic vitality: an empirical study / R. Landry, R.Y. Bourhis // Journal of Language and Social Psychology, 16 (1). – 1997. – P. 23–49.
2. Гримашевич Г.І. Урбанонімія Житомира в контексті декомунізації / Г.І. Гримашевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11408/Hrymashevych_Urbanonimiia_Zhytomyra.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
3. Тахтаулова М. Ю. Топоніміка та ідеологія: зміни в топоніміці в перші десятиліття радянської влади / М.Ю. Тахтаулова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/10775/1/vestnik_HPI_2014_25_Takhtaulova_Toponimika.pdf.
4. Титаренко А. А. Урбанонімія Кривого Рогу: структура, семантика, функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / А. А. Титаренко. – Дніпропетровськ, 2015. – 20 с.5. Хрушкова О., Хрушкова О. Структура та функційне навантаження писемних носіїв інформації сучасного міста / О. Хрушкова, О. Хрушкова. – Дніпро, 2016. – 249 с.
5. Pavlenko A. Language conflict in Post-soviet Linguistic Landscape / A. Pavlenko // Journal of Slavic Linguistics/ Volum 17. – Number 1-2. – 2009.
6. Pavlenko A. Linguistics Landscape of Kyiv, Ukraine: a Diachronic Study / A. Pavlenko // Linguistic Landscape in the City. – Bristol, Buffalo, Toronto. – 2010. – P. 133–150
7. Bever O. Linguistic Landscapes of Post-Soviet Ukraine: Multilingualism and Language Policy in Outdoor Media and Advertising // A dissertation Submitted to the Faculty of the department of teaching, learning and sociocultural studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy with a major in language, reading and culture in the graduate college The University Of Arizona, 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: C:/Users/user/Downloads/azu_etd_11276_sip1_m%20(2).pdf).
8. The World Hybrid War: Ukrainian Forefront / V. Horbulin. – Kharkiv : Folio, 2017. – 158 p.
9. Проблеми декомунізації меморіального простору України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/dekomunizasia-1065b.pdf>.

10. *Ben-Rafael E., Shohamy E., Amara M.H. and Trumpler-Hecht N.* Linguistics landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel / E. Ben-Rafael, E. Shohamy, M.H. Amara and N. Trumpler-Hecht // *International Journal of Multilingualism* 3 (1). – 2006. – P. 7–30.
11. *Ben-Rafael E., Shohamy E. and Barni M.* Introduction: An Approach to an 'Ordered Disorder' / E. Shohamy, E. Ben-Rafael and M. Barni // *Linguistic Landscape in the City*. – Bristol, Buffalo, Toronto : Multilingual Matters. – 2010. – p.11.
12. *Jaworski A., Yeung S.* Life in the Garden of Eden: The Naming and Imagery of Residential Hong Kong // *Linguistic Landscape in the City* / E. Shohamy, E. Ben-Rafael and M. Barni. – Bristol, Buffalo, Toronto : Multilingual Matters, 2010. – P. 153–181.
13. *Bucholtz M., Hall K.* Identity and Interaction: a Sociocultural Linguistic approach / M. Bucholtz, K. Hall // *Discourse Studies* 7(4–5). – 2005. – P. 585–614.
14. *Нагорна Л.Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К. : ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
15. *Козловець М.А.* Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : Монографія. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
16. *Мацюк Г.П.* Про природу взаємодії мови та ідентичності в Україні (на матеріалі міського урбанімікону радянського та пострадянського періодів) / Мацюк Г.П. // *Україноцентризм наукового сумління. Збірник наукових праць на пошану професора Зеновія Терлака*. – Львів : Ліга-Прес, 2014. – С. 539–555.
17. *Кирилюк Ф. М.* Філософія політичної ідеології / Ф.М. Кирилюк. – К., 2009. – 520 с.
18. *Лучик В.* Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України / В. Лучик // *Українська мова*. – № 4. – 2009. – С. 20–33.
19. *Ідеологія* // *Енциклопедичний словник з державного управління* – Київ, 2010. – С. 266–267. [Електронний ресурс]. – Доступно з : http://academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Encycloped_vydanniy/14ff57eb-06bd-4b2b-8bfb-ead7f286d5dd.pdf.
20. *Ідеологія політична* // *Політологічна енциклопедія*. – Кн. III. Ж, З, І, К, Л. – Умань, 2016. – С. 137–138.
21. Указ Президиума Верховного Совета СССР об упорядочивании дела присвоения имен государственных и общественных деятелей краям, областям, районам, а также городам и другим населенным пунктам, предприятиям, колхозам, учреждениям и организациям // *Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик*. – 1957. – № 19. – С. 579–581.
22. Указ Президії Верховної Ради Української РСР “Про порядок присвоєння імен державних і громадських діячів вулицям, площам та іншим частинам населених пунктів Української РСР” // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1968. – № 10. – С. 91.
23. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. – Доступно з : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.
24. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про міську, районну в місті Раду народних депутатів Української РСР" // *Відомості Верховної ради УРСР*. – 1979. – № 52. – С. 37–74.
25. Указ Президії Верховної Ради Української РСР “Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР” [Електронний ресурс]. – Доступно з : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10>.
26. Вулиці незалежної України: навіть після двадцяти років “совок” продовжує домінувати у назвах (і в головах?) [Електронний ресурс]. – Доступно з : http://texty.org.ua/pg/blog/infviz/read/37059/Navit_pisla_dvadcaty_rokiv_nezalezhnosti_sovok_prodivzhuje.
27. Як перейменувати вулицю. Правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів: Методичний збірник. – Львів : Часопис, 2014. – 148 с.
28. *Рябенко С.* Чи відповідає декомунізація України європейській практиці (21 квітня 2015 р.) [Електронний ресурс]. – Доступно з : https://ukr.lb.ua/society/2015/04/21/302433_chi_vidpovidaie_dekomunizatsiya_ukraini.html.
29. Понад 50 тисяч вулиць змінили назви впродовж 2016 року. Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Доступно з : <http://www.memory.gov.ua/news/ponad-50-tisyach-vulits-zminili-nazvi-vprodovzh-2016-roku>.

30. Кара-Мурза А. А. Как философские идеи превращаются в репрессивные идеологии / А. А. Кара-Мурза // Политическая концептология №2. 2012. – с. 75 // https://iphras.ru/uplfile/root/public_space/Kara-Murza.pdf.
31. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році”. – К. : НІСД, 2016. – 688 с.
32. Розумний М.М. Виклики національного самовизначення : монографія / М. М. Розумний. – К. : НІСД, 2016. – 196 с.
33. Макаренко О.М. Сутність і роль державної ідеології в розбудові держави в Україні / О.М. Макаренко // Актуальні проблеми державотворення. – №1(43). – 2012. – С. 268–276.
34. Миклашук І. Державотворча ідеологія як чинник демократичного розвитку України / І. Миклашук // Політичний менеджмент. – №5. – 2009 [Електронний ресурс]. – Доступно з : http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_38/myklashchuk_derzhavotvorcha.pdf.
35. Карлова В. Проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні / В. Карлова // Філософія, методологія, теорія та історія державного управління. – 2010. – №4. – С. 17–24 [Електронний ресурс]. – Доступно з : <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2010-4-4.pdf>.

LINGUISTIC LANDSCAPE OF UKRAINE AS AN INTERACTION BETWEEN LANGUAGE AND IDEOLOGY: PAST AND PRESENT

Halyna Matsyuk

*Ivan Franko National University in Lviv,
vul. Universytetska 1, Lviv, 79000, Ukraine
h_matsyuk@yahoo.com*

The article is devoted to studying the interaction between a *linguistic sign* and its *ideological content*, which is realized in the system of verbal space units in residential areas. Although it has already been studied as a dynamic phenomenon in the diachronic context taking into account linguistic changes and linguistic conflict, language policy, and multilingual practices, some important issues have been largely disregarded, namely the assessment of the political and legislative ground for renaming processes and the disclosure of the strategic importance of replacing the Soviet linguistic landscape (LL). These problems appear to be the issues of national security and modern state policy of national memory.

In order to research the correlation between a *linguistic sign* and its *ideological content*, I have applied the provisions of the linguistic landscape theory on the functions of names in the semantic space of residential areas and the theory on interaction of language and identity in sociocultural context, the ideas of political ideology on Ukraine's transition from totalitarianism to the development of democratic principles of coexistence and market relations, and the results of onomastic studies on the distinctive features of creating toponyms, urban names, and other units designating space. In addition, discourse analysis, comparative and event analysis, as well as bibliographic method were applied to the signs used to rename the public space of Ukrainian cities over the period of the USSR and the years of independence (1991-2017). The corpus contains the names of residential areas, streets, lanes, squares, and districts collected from print and electronic media. The purpose of the article is to analyse relatively unknown aspects of renaming processes in the public space of Soviet and independent Ukraine, which can shed light on the correlation between language and ideology. The objectives of the research are the following: 1) to reveal the symbolic function of LL as a means of constructing the Soviet ideology; 2) to explain the legal mechanisms for the formation of LL prior to and after 1991; 3) to study the ways of selecting new names for replacing the toponyms with Soviet semantics after the adoption of de-Communistation laws by Verkhovna Rada in 2015; 4) to discover what ideology is reflected through the correlative interaction of a *linguistic sign* and *ideological content* prior to and after 1991.

In the article, I have arrived at the conclusion that in the course of the previous century, the semantic space of Ukraine's residential areas has become a site for visualising ideology. The practices of

constructing LL under the conditions of Soviet ideology prior to 1991 impoverished the models of creating LL signs and their content giving a considerable advantage to the sign markers of Marxist-Leninist ideological discourse.

The belated change in the content and form of Soviet public space units in independent Ukraine (2015) has liberated a modern person from the conflict of memories, in particular, the one associated with the USSR and the other, which is nationally oriented. It has various facets of struggle against Bolshevism and the Soviet regime in the post-war period. Presently, it defends independence in conditions of Russian aggression.

Ukraine has overcome the Soviet and post-Soviet periods of its history. De-Communistation, which triggered recent renaming processes, illustrates the completion of these stages. The replacement of the Soviet linguistic landscape appears to be a clear confirmation of a breach with state ideology and reveals not only the consolidation of new values or the formation of a new national identity but also the indicators of *state-building ideology*. This term most adequately reflects the logic and directions of changes taking place in the verbal space of residential areas in independent Ukraine.

The correlation between a *linguistic sign* and *ideological content* indicates that some LL units prior to and after 1991 are connected with state and state-building ideologies, which are based on different views and different values in understanding oneself and the world.

Key words: linguistic Landscape, symbolic function of linguistic sign, political actors, legislation, state ideology, state-building ideology.

Стаття надійшла до редколегії 14 січня 2017 року
Прийнята до друку 7 листопада 2017 року